

ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(ԽՕՄԲ ՀԻԱՅՄԱՆ ԵՒ ՅԱՐԳԱՆՔԻ)

1940 Նոյեմբերի Աշնան անձրևը մշուշին մէջէն կը մաղուէր: Տասնըօրս նորեկ ժառանգաւորներ էինք: Տարի մը անցած էր Ս. Աթոռոյ մեծանուն Պատրիարքի վախճանումէն, սակայն երէց դասարաններու աշակերտներէն մինչև վեղարաւորներ արածութիւն մը ունէին իրենց հոգիին մէջ: Կը խօսէին վախճանեալ Պատրիարքի մասին իբր մեծ հոգեւորական, մեծ քարոզիչ և մեծ գրող:

Մեր ուսանողութեան տարիները երբ ստնեցան, առկա իմ մէջ արթնցաւ համակրանք մը, որ կիրքի վերածուեցաւ, կարգալու մեծանուն Պատրիարքի գրական գործերը, զինքը աւելի մօտէն ճանչնալու և վեր հանելու անոր նկարագիրը և գրական դիմագիծը, քանի որ ամէն գրական գործի ետեւ անձն է որ կայ, անձը՝ գրական հասկացողութեամբ, իր նկարագրով և իր հոգեկան ու մտային ապրումներով:

Թորգոմ Պատրիարք նախ հոգեւորական մը եղած է:

Հոգեւորական ծնած էր, քանի որ քահանայական տունէ կու գար: Իր ժառանգական ու բնածին շնորհները իրեն հասած են մօրմէն և մեծ հօրմէն՝ Պարտիզակի Տ. Կարապետէն: Իր մանկութեան օրերուն, իր ծննդավայրի գիւղին և իր հօրեական տան մէջ, իր մէջ արթնցուցած են բնական գեղեցկութիւններու և բարոյական մաքուր կեանքի մը սէրը: Իր դաստիարակութեան նախնական մասը պիտի ստանար Պարտիզակի ազգային վարժարանի գրասեղաններուն վրայ իսկ երկրորդականը՝ Արմաշի Դպրեվանքին էջ: Պարտիզակ և Արմաշ իրարու շարունակութիւնը եղան, քանի որ նոյն անձը (Դուրեան Սրբազան) իբր ուսուցիչ և դաստիարակ ունեցաւ:

Ոչ թէ ասպարէզով՝ այլ կոչումով ուսուցիչներ, որոնք իրենց գործին հա-

ւատքը և նուիրումը ունին, անպայման որոշ առկոսով մը, հզօր ներգործութիւն կ'ունենան իրենց աշակերտներուն վրայ: Թորգոմ Պատրիարք Պարտիզակէն մինչև Արմաշ հմայուած էր Դուրեան Սրբազանի առաքինութիւններէն և հմտութիւնէն, անոր սրտի ամենէն վառ հրաշքներէն, խոկումէն: Ան հետեւեցաւ իր Մեծ Ուսուցչի շաղիին և քայլերուն, և ուզեց նմանիլ անոր որքան հնար էր: Այս ձեռքտուած ծառայեց ինքնակատարելագործմանը, իր մէջ իր անձը կերտելու, որ լի գլուխ գործոցը պիտի ըլլար՝ ըստ Շահան Պէրպէրեանի:

Սև վերարկուն իր վրայ առած էր համոզումով և ոչ իբր հանդիսական պատմուճան մը կամ ասպարէզի բերում մը: Անոր բացառիկ գիծը անպայման պէտք է փնտռել իր ներսը: Սքեմը չէ որ անիկա կու տայ: Սքեմին չէ որ պէտք է մեր ակնածանքը երթայ և սքեմը չէ որ մեծ ըրաւ զինքը: Թորգոմ Պատրիարք գիտցաւ այդ սքեմը փառքով պսակել: Իր մէջ բացառիկ է հոգեւորականը: Ներսէն է անոր հոգեւոր կոչումը ու սքեմը չի կրնար բացատրել զայն:

Իր մտածումը սեւեռած մնացած է կրօնաւորութեան և ունեցած համոզումը՝ թէ ինք ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր կրօնաւոր մըն է: Ե. Օշականի վկայութեամբ, «կը հաւատար թէ գրագէտ մը ըլլալէ առաջ կրօնական մըն էր ինքը: Այս մտածումը իր մէջ մաս կը կազմէր գրական խառնուածքին: Ինչ որ արտադրեց չեչուօրէն գունաւորուած է այս հասկացողութեամբ»:

Թորգոմ Պատրիարք իրաւ հոգեւորական և բարձր կրօնաւոր մը ըլլալով հանդերձ մեծ ազգասէր մը եղած է, հեռու մնացած քաղաքական գործերէ և վեղարը քաղաքականութիւն ընկելու չէ գործածած երբեք, շատ լաւ գիտնալով որ երբ դուրս

կու գայ կրօնաւորի իր կոչումէն ոչ մի-
այն կը վնասէ քաղաքական կեանքին այլ
նաեւ իր կրօնական սկզբունքներուն: Ամէն
Հայեկեղեցական որ գիտակցութիւնը ունի
իր կոչումին, իր վեղարը կ'առնէ և սե կը
հագնի նաեւ ծառայելու իր ժողովուրդին:

Ան հաւատացած էր անցեալէն ապա-
գայ երկարող մեր ճակատագրին, անոր
մէջ միշտ զգալով Աստուծոյ մատը: Շատ
լաւ գիտցած էր որ հոգեկան ճշմարտու-
թեանց վրայ խորսխուած մեր ժողովուրդը
անպայման ապագան պիտի դիմաւորէ լու-
սաւոր տեսիլքներով:

Ինք խոր հաւատքը ունեցած է թէ
մեր ժողովուրդը պիտի ապրի և այս հա-
ւատքին ուժականութեամբն էր որ ան
չգաղտնեցաւ աշխատելէ և աքնելէ անոր
համար, իր հոգիին, սրտին և մտքին
խորը ունենալով կրօնքի և բարոյականի
ճամբով ազգին վերականգնումին լուսա-
շող հեռապատկերը, որ չմթաղեցաւ բնաւ
իր մէջ:

Իր մահէն տարի մը առաջ, շուրջը
հաւաքուողներուն ըսած է. «մեր սրտերէն
հարկ է որ տարամերժենք յուսահատու-
թեան որեւէ խոհանք, որ կրնայ ըսել տալ
մեզի թէ որո՞ւն և ի՞նչ բանի համար
կ'ընենք այսքան զոհողութիւն, երբ կո-
տըրտեր է նաւը՝ խարակներուն զարնը-
ւելով: Ոչ երբեք, հաւատալ պարտինք
թէ այժմ աւելի քան երբեք...»:

Ըսուած է թէ կեանքի մէջ ոեւէ անձ
չէ կրցած ճշգրիտ կշիռը տալ անհատի մը
հաւատքին կամ անհաւատութեան, երբ
անոր չի մօտենար անկեղծութեամբ: Այս-
պիսի փորձի մը և փորձանքի մը մէջ
ինկաւ «Բաղմամլէպ», Թորգոմ Սրբազանի
մահուան առթիւ, երբ իր հաւատքը
խնդրոյ առարկայ ընելու չափազանց ան-
հաճ, ազնի ու անպատեհ ելոյթը ունեցած
էր կրօնական մարդուն մասին խօսելով
և զայն ներկայացնելով «աւելի հաւա-
տացեալ քան իր նախորդը և շատ աւելի
պահպանողական քան Բաբգէն Աթոռակից
կաթողիկոսը»: «Բաղմամլէպ» կը կարծէր
թէ յարմար առիթը գտած էր յարձակելու
Հայց. Եկեղեցւոյ կրեք մեծ եկեղեցական-
ներու՝ որոնցմէ ստացած հարուածներուն
վերքերը կը կոտտային տակաւին իր մար-

մնոյն վրայ: Մասնաւորապէս շատ խեղճ
և անճարակ եղած են «Բաղմամլէպ»ի զէն-
քերը Թորգոմ Պատրիարքի դէմ, որ
«Ազգային Եկեղեցիին Անկախութիւն»
աքանչելի և մեծ նախանձախնդրութեամբ
փաստած էր Հռովմէական միսիոնար-
ներու խոստացած «Աւետեաց Երկիր»ը
կեղծիք մըն էր և Հայը իր գոյութիւնը
կրնար պահել և ինքզինք զօրացնել մի-
այն Ազգային Եկեղեցւոյ հովանիին տակ:
«Բաղմամլէպ» այդ ըմբռնումը նկատած էր
«աւելի չհասնի» (1939, էջ 56-57),
կեղծ և տկար ձգտումով մը, որուն պատ-
ճառն ու աղբիւրը ծանօթ է ամէն իրաւ
Հայու:

Իրապէս Թորգոմ Պատրիարք հաւա-
տարիմ եղած է իր կոչումին ու պաշտօ-
նին, Ազգին և Հայց. Եկեղեցիին, որուն
ծառայել կոչուած էր: Իր մաքուր ու ամ-
բոսիւր կեանքը լաւագոյնս կը բարացուցէ
իր մէջ հաւատարիմ եկեղեցականը:

Ան միշտ ճշիւրեց և պաշտպանեց գիրը,
գրուածքը, գրականութիւնը, անոր պաշ-
տամունքը փոխանցելով իր շունչին մօտ
եզոդներուն: Ոչ միայն մեր բոլոր գրող-
ները իրեն բարեկամ ունեցաւ, այլ մեր
գրականութեան սատարող բոլոր ձեռ-
նարկները պահեց իր բարձր պաշտպանու-
թեանը ծիրին մէջ: Պատիւ է իրեն համար
յիշել զինքն՝ մեր գրականութեան բար-
ձրագոյն հասկացողութիւնը իրր մեծ ըն-
դարձակող մը իր կարգին» (Յ. Օշական):

Ինք եղած է անձանձրոյթ աշխատու-
թեան մարդը. «գործօն իր շնորհներուն
կը պարտինք իր շատ ընդարձակ վա-
ստակը, որ մինակը կը լեցնէ և կ'անցնի
քանի մը աւագ եկեղեցականի կեանքը»:

Այս բոլորով կարող ենք ըսել որ իր
աշխատութեանց մէջ իրեն ամենէն սիրելի
մնաց ուսուցչութիւնը, գրական զբաղում-
ները և քարոզչութիւնը: Այս իսկ պատ-
ճառաւ բուն ընթերցող մը և հետաքրքիր
միտք մը եղաւ, ու դարձաւ բանգէտ մը
բառին լայնագոյն իմաստով:

Իր ուսուցանելու եղանակը և վարչա-
կան գործերը արգելք եղած են քանակով
իրմէ աւելի գործեր ունենալու: Սակայն
հակառակ այս բոլորին, իր մէջ չեն կրցած
խաթարել արուեստագէտի աշխատարը

իր հոգիին խորը: Ասոր վկայ են իր գեղեցիկ քերթումները:

Իր Պատրիարք ընտրութենէն մինչև իր վախճանումը ոչ միայն կրօնական յօդուածներ՝ այլև բոլոր Խմբագրականները իր գրչին արդիւնքն են: Անոնք յաջող են նիւթին ընտրութեամբ, բացատրութեանց յատկութեամբ, շինիչ և ուսուցանող, ի վերջոյ՝ համապատասխան կրօնաթերթի մը: Իրմով «Սիոն» ունեցաւ ժողովրդական ճանաչողութեամբ վարպետ խմբագիր մը, որը իրապէս յայտնութիւն մը եղաւ, քանի որ անկէ առաջ ինք ճանչցուած էր որպէս գրագէտ, բանասէր, բանաստեղծ և մանաւանդ յաջող թարգմանիչ մը:

Իր բոլոր գրութեանց մէջ ան պարզած է փորձառութեան ճամբով հասունցած տեսութիւններ և հայեացքներ, մեր ազգին և եկեղեցիին արդի հասկացողութեամբ՝ որոշ բարենորոգումներ, որոնք իրենց աւանդական պահպանողութեան մէջ կը ներկայացնեն՝ ողջմիտ, հեռատես, իմաստուն խորհրդածութիւնները անձի մը՝ որ մեր անցեալը խորապէս ուսումնասիրած և մեր ներկայի վիճակը իր սմբողջութեան մէջ տեսած է:

Իր «Ակամայ Անդրադարձութիւնք»ը («Սիոն», 1934, թիւ 2), ուր սքանչելի կերպով կը պաշտպանէ Հայ եկեղեցւոյ կեցուածքն ու տեսակէտը «Բազմավէպ»ի յարձակումներուն դէմ, պիտի մնայ գլուխ գործոց մը, ըլլալով ուղեգիր մը ապագայ շրջաններուն ևս:

Եթէ «Խրիմեան Հայրիկ»է, «Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան»էն և «Հնդկահայ»էն վերջ գեղեցիկ, վերլուծական, ծաւալուն գործեր չէ տուած, այդ պէտք է վերագրել Արմաշէն Սերաստիա, Եգիպտոսէն Եւրոպա և Մայրագոյն Արեւելք՝ ու իբր Պատրիարք Երուսաղէմի, նախ իր եկեղեցական ծանր ու պատասխանատու պաշտօններուն և մանաւանդ Ս. Աթոռոյ մէջ իր ուսուցչութեան և «Սիոն»ի խմբագրութեան, որոնք իրմէ խլած են սուղ կամեր:

Թորգոմ Պատրիարքի մեծութիւնը չի կայանար իր փորձառութեան քուրային մէջ ձուլուած տեսութիւններուն, գրական

յղացքներուն կամ հայեացքներուն մէջ, այլ իրաւ Հայոս և Հայ եկեղեցականի իր զիտակից ու շօրաւոր կեցուածքին մէջ, մանաւանդ Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոսի և Ամենայն Հայոց Խորէն Ա. Կաթողիկոսի վախճանումէն յետոյ, երբ եղաւ միակ հեղինակութիւնը և կարեւոր դէմքը շրջանի անորոշութեան մէջ: Այս ուղղութեամբ իր տարած աշխատանքներն ու գրած յօդուածները կարելի է վերահանել «Սիոն»ի էջերէն և տեսնել այդ շրջանի մեծագոյն ՀԱՅԸ:

Ինք ոչ միայն կրկներևոյթը եղաւ Գրիգոր Օտեանի «Սիւր պահել էջմիածնի համար և էջմիածինը պահել Սիւսի համար» բանաձևին, այլև բուն կերպով աշխատեցաւ և զօրավիգ դարձաւ Անթիլիասի մէջ Սիւսի Աթոռին տեղաւորման և ամրապնդման, բերելով իր բարոյական լայն աջակցութիւնը: Այդ շրջանին, երբ շատ մը ազգայիններ կը մտածէին Սիւսի կաթողիկոսութիւնը և Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը միացած տեսնել Երուսաղէմի մէջ — նախ նիւթական և ապա նուիրապետական հանգամանքներով — ինք առաջին հակառակորդը եղաւ այդ տեսակէտին, որ ապագային տուաւ իր ապացոյցը գրական գետնի վրայ: Ինք մամուլի միջոցաւ ամէն կողմէ կատարեց, որպէսզի ոյժ տրուի Անթիլիասի համար կատարուող հանգանակութեան, որպէսզի կիլիկիոյ Աթոռը հաստատուն կայան մը ունենայ:

Թորգոմ Պատրիարք բացի էջմիածնի և կիլիկիոյնուիրապետական Աթոռներէն, միշտ մնացած է յարաբերութեան մէջ բոլոր արտասահմանեան Առաջնորդութեանց հետ ի հաշիւ ազգային ու եկեղեցական շահերու պաշտպանութեան, տալով բաւարարութիւն խնդրանքներու և պահանջներու, և աշխատած է իբր բարձրագոյն պաշտօնատարը Հայոց եկեղեցւոյ, աչքի առջև ունենալով անոր օգուտը, զարգացումն ու բարդաւաճումը: Ինք արթուն պահան էր մեր եկեղեցիին:

Աւելին՝ անհրաժեշտ է ըսել և ընդունիլ որ Թորգոմ Պատրիարք իր գահակալած Աթոռին տուաւ համազգային և մանաւանդ միջազգային նշանակութիւն Երուս-

ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՒԻՐՈՒՄԻ ՄԱՐԴԸ

Հանդիսաւոր, բայց մանաւանդ բարձր գիտակցութեամբ, որուն խորքը հիացում կը կազմէ, Ս. Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութիւնը իր յարգանքի տուրքը կը բերէ, հանգուցեալ Պատրիարք Թորգոմ Սրբազանի յիշատակին, անոր մահուան յիանամեակին առիթով:

Եթէ հարկ ըլլար հակիրճ կերպով ներկայացնել կեանքը Թորգոմ Պատրիարքին, ուրիշ յարմար որակում մը պիտի չկրնայինք ընել, բայց կոչել զինք ծառայութեան եւ նուիրումի մարդը: Արդարեւ Թորգոմ Պատրիարքը մին էր Արմաշի Դպրեմանքէն հասած այն սակաւաթիւ եկեղեցականներէն, որոնք այդ օրերուն Հայ իրականութեան մէջ, 1895-96 թուականներէն սկսեալ, կարեւոր դեր մը կատարեցին իրենց անձնուիրութեամբ եւ ծառայութիւններով: Անոնք իրենց այդ գիծով կը զատուէին մեր արեւմտահայ թիւով ոչ նուազ եկեղեցականներէն՝ որոնցմէ ոմանք վանքերու մէջ պանդոյր կեանք մը կը շարունակէին ունենալ կամ չէին ուզեր հեռանալ «լոսփորի գեղածածաղ ափերէն», լծուած հարսանիքներու եւ յուզարկաւորութիւններու համեմատաբար անփառունակ գործին:

Հայկական ջարդերու չարաղէտ թուականներուն զուգադիպող օրերուն, երբ անոնք կը կանչուէին խառնուելու ազգային-եկեղեցական կեանքին, ամէնքն ալ անձնուիրութեան գեղեցիկ օրինակը կու տային, տակաւին երիտասարդ, յօժարելով առանց վարանումի երթալու գաւառական կարեւոր կեդրոնները իբրեւ հովիւ, երբ փորձ եւ պատկառելի եկեղեցականներէն շատեր, փցուն պատճառաւնութիւններով, խոյս կու տային նման պաշտօններէ: Արմաշականներու այս անձնագոհ ծառայութիւնը, տակաւին հազիւ աւարտած իրենց դպրոցական շրջանը, ուշագրաւ երևոյթ մըն էր, որ ցոյց կու տար զարթնումի նոր ոգի մը, Արմաշու Դպրեմանքէն հասած եկեղեցականութիւնը համակրելի ընծայելով ժողովուրդին, հակառակ հին դպրոցին յաջողոտ չարախօսութիւններուն:

Արմաշու Դպրեմանքը, ղեկավարութեամբ իր իրական կազմակերպչին՝ Օրմանեանի եւ սիւնին՝ Դուրեանի, երկուքն ալ ամէն բանէ առաջ հմուտ ուսուցիչներ եւ մեծ իմացականութիւններ, այն օրէն որ իրենց աշակերտները կանչուեցան առաջնորդական պաշտօններու, արտայայ-

նաղէմի միջբրիտոնէական անունին համապատասխան, փրկելով յետպատերազմեան տագնապը Հայց. եկեղեցւոյ՝ Երուսաղէմով: Թորգոմ Պատրիարք գիտակից եղած է այն դերին, զոր նախասահմանուած էր կատարելու, եւ իբր այդ գերազանցեց ինքզինքը, չխնայելով կորովի աշխատանք, որքան որ ժամանակն ու իր ոչ-տոկուն առողջութիւնը կը ներէին:

Սակայն չար բախտը 1939 Փետր. 10ին կանխահասօրէն տապալեց Հայց. եկեղեցւոյ այս Մեծ կաղնին, առանց ազգանշանի, մահերուն ամենէն անակնկալով՝ ուղեղային կաթուածով:

Այսօր, իր վախճանումէն յիսուն տարիներ ետք, անոնք որ անցած են Սրբոց

Յակոբեանց կամարներէն, մեծ ու պատմական անուններու շարքին, որոնք Երուսաղէմի փառքը հիւսեցին, մին իր շինարարական գործով, միւսը իր կազմակերպչական տաղանդով, ուրիշ մը իր տեսիլքներով, մէկ ուրիշ մը իր կորովով, անկասկած կանգ պիտի առնեն, իրարու միացնելով գործը անոնց՝ որոնք Ս. Յակոբեանց Աթոռին վրայ իրարու յաջորդեցին եւ ստեղծագործ աշխատանքով, ծառայութեան եւ նուիրումի ոգիով, ազգին համար կերտեցին հոգեւոր եւ մտաւոր վերականգնանութեան խարիսխ մը Սիոնի այս բարձունքին:

Թորգոմ Պատրիարք այդ Մեծագործներէն մին պիտի մնայ: